

ΑΘΗΝΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΗΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

(ΕΚΔΑΤΕΥΘΗ ΥΠΟ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ)

ΤΟΜΟΣ ΕΞΗΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ ΜΗΝΑ Δ. ΜΥΡΤΙΔΟΥ
1961

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΠΡΟΣΦΩΝΗΜΑ ΑΝΕΚΔΟΤΟΝ ΕΙΣ ΤΟΝ ΚΑΡΔΙΝΑΛΙΟΝ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΑ

*Εκδίδω κατωτέρα προσφώνημα τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη εἰς τὸν καρδινάλιον Βησσαρίωνα ἐκ τοῦ κώδικος Bruxellensis 11270-11275 (= Omon^t 89), ff. 68r-74v¹. Ὁ κώδιξ αὐτός ἐγράφη κατὰ τὸν 15^{ον} καὶ ἐν μέρει τὸν 16^{ον} αἰῶνα, περιέχει δὲ ἐπιστολὰς τοῦ Φαλάριδος καὶ Βρούτου καὶ ἔργα τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη, ἐν οἷς καὶ τὸ παρὸν προσφώνημα, γεγραμμένα διὰ χειρὸς αὐτοῦ τούτου τοῦ συγγραφέως². Πρόκειται λοιπὸν περὶ κώδικος αὐτογράφου. Τὸ προσφώνημα τοῦτο παραδίδεται καὶ διὰ τῶν κωδίκων Vatic. Palat. 275, ff. 225v-228r³, τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, καὶ Vallicell. 183 (XCIII), n° 13⁴, τοῦ 17^{ου} αἰῶνος.

Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Ἀποστόλη ἐσκόπευε νὰ ἐκδώσῃ ὁ Λέων Ἀλάτιος εἰς τὸ 7^{ον} βιβλίον τῶν « Συμμίκτων »⁵ του, ἡ ἔκδοσις ὅμως αὕτη δὲν ἐπραγματοποιήθη τελικῶς⁶.

Ὡς πρὸς τὴν φιλολογικὴν καὶ ἱστορικὴν ἀξίαν τοῦ ἐκδιδομένου προσφωνήματος ἔχω νὰ παρατηρήσω ὅτι, παρὰ τὸν κυρίως ρητορικὸν

1. Μικροφίλμς τῶν φύλλων τούτων τοῦ κώδικος ἔλαβον τῇ φροντίδι τοῦ ἐν Παρισίοις Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, πρὸς τὸ ὁποῖον ἐκφράζω τὰς εὐχαριστίας μου.

2. Περιγραφὴν τοῦ κώδικος βλ. ἐν H. O m o n t, Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque Royale de Bruxelles et des autres bibliothèques publiques de Belgique (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς Revue de l'Instruction publique en Belgique), Gand 1885, σ. 28. Ἡ ὑπὸ τοῦ Omon^t ἀρίθμησις τῶν φύλλων δὲν ἰσχύει σήμερον.

3. Βλ. H. S t e v e n s o n, Codices manuscriptorum Palatini graeci Bibliothecae Vaticanae, Ρώμη 1885, σ. 151.

4. Βλ. E. M a r t i n i, Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane, τόμ. 2, Μιλᾶνον 1902, σ. 216.

5. Βλ. E. L e g r a n d, Bibliographie Hellénique... 17e siècle, τόμ. 2, Παρίσιος 1894, σ. 280. Πρβλ. Κ. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἀθήναι 1868, σ. 73.

6. Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλη, Νόθα, ἀνάπαρκα καὶ συγχεόμενα πρὸς ἄλλα ἔργα τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη, ΕΕΒΣ 80 (1960-1961) σ. 209, σημ. 6.

χαρακτήρα αὐτοῦ, παρέχοντα ἐν προσέτι τεκμηρίον τῆς ἑλληνομαθείας τοῦ Ἀποστόλη, περιέχει ἱκανὰς ἀξιολόγους εἰδήσεις, ἐξ ὧν τινες ἀγνωστοὶ μέχρι τοῦδε, περὶ τῆς φιλολογικῆς δραστηριότητος τοῦ Βησσαρίωνος ἐν Ἰταλίᾳ καὶ περὶ τῶν προσπαθειῶν αὐτοῦ πρὸς συγκρότησιν σταυροφορίας κατὰ τῶν Τούρκων. Τὰς εἰδήσεις ταύτας σχολιάζω εἰς τὰς ἐπιτασσομένας τοῦ κειμένου σημειώσεις.

Ὁ χρόνος καθ' ὃν ἐγράφη τὸ προσφώνημα δὲν εἶναι γνωστός. Τῇ βοηθείᾳ ὅμοις ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν τινῶν τεκμηρίων δυνάμεθα νὰ τὸν ὁρίσωμεν, κατὰ προσέγγισιν τοῦλάχιστον. Βλέπομεν ὅτι ὁ Βησσαρίων προσφωνεῖται πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, τίτλος ὁ ὁποῖος τοῦ ἀπενεμήθη τὸ 1463, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ καρδινάλιου Ἰσιδώρου, τιτουλαρίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπομένως τὸ παρὸν προσφώνημα ἐγράφη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1463 καὶ 1472, ὅτε, ὡς γνωστόν, ἀπέθανεν ὁ Βησσαρίων. Ἐπειδὴ δὲ ἀπ' ἐνὸς μὲν ἐκ τοῦ προσφωνήματος προκύπτει ὅτι τοῦτο ἐγράφη μετὰ πρόσφατον ταξίδιον τοῦ συγγραφέως εἰς Ἰταλίαν, ἀπ' ἑτέρου δὲ εἶναι γνωστόν ὅτι κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο (1463 - 1472) ὁ Ἀποστόλης δις μόνον ἐταξίδευσε πρὸς συνάντησιν τοῦ Βησσαρίωνος εἰς Ἰταλίαν, ἦτοι κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1466 καὶ κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1468¹, ἔπεται ὅτι τὸ παρὸν προσφώνημα ἐγράφη εἴτε κατὰ τὸ 1466 - 1467, εἴτε κατὰ τὸ 1468 - 1469. Πιθανώτερον νομίζω ὅτι ἐγράφη μετὰ τὴν ἐκ τοῦ πρώτου ταξιδίου ἐπιστροφὴν τοῦ Ἀποστόλη εἰς Κρήτην, ἦτοι κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1466 ἢ κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος 1467. Ἡ ἐκδοχὴ αὕτη δύναται νὰ στηριχθῇ εἰς τὸ ὅτι αἱ παρεχόμεναι διὰ τοῦ παρόντος προσφωνήματος ὑπὸ τοῦ συγγραφέως λεπτομέρειαι περὶ τοῦ εἰς Ἰταλίαν ταξιδίου του συμφωνοῦν πρὸς ὅσα αὐτὸς περὶ τοῦ ἰδίου θέματος γράφει εἰς ἐπιστολάς του, σταλείσας πρὸς διαφόρους, κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην (1466 - 1467)².

1. Περὶ τοῦ χρόνου τῶν εἰς Ἰταλίαν ταξιδίων τοῦ Μιχ. Ἀποστόλη βλ. H. Noiret, *Lettres inédites de Michel Apostolis*, Παρίσιοι 1889, σ. 13, 14.

2. Συγκεκριμένως ὁ συγγραφεὺς τοῦ προσφωνήματος, περιγράφων τὴν συνάντησιν αὐτοῦ μετὰ τοῦ Βησσαρίωνος, λέγει: « ἐγὼ... ὅτε τὸ θεοειδέστατον δεσπότην σου πρόσσωπον... οὐχ ὅσα μοι μόνον καθ' ὁδὸν ξυμβέβη δεινὰ θάπτον ἀπεβαλόμεν... », ἐν τέλει δὲ ὁμιλεῖ περὶ « τῶν πολλῶν... καὶ μεγάλων... σύργεσημάτων » τοῦ Βησσαρίωνος πρὸς αὐτόν. Ἀλλὰ περὶ τῶν κατὰ τὸ ταξίδιον ταλαιπωριῶν καὶ περὶ δωρεῶν τοῦ καρδινάλιου πρὸς αὐτόν γράφει καὶ ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 61, πρὸς Γεώργιον τὸν Ζεβεδαιόν, ἐπιστολῇ αὐτοῦ, γραφείσῃ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1466 ἢ κατὰ τὸ ἔτος 1467, τὰ ἑξῆς: « ἐπεὶθεν εἰς Ῥώμην ἀπήμην... οὐ δὴ τὸν θαυμαστόν Βησσαρίω καταλαβόντες, τὰ πρὶν λυπηρὰ δόσραϊς μεγάλας

Ἐν τῇ ἐκδόσει διώρθωσα σιωπηρῶς τὴν σιζξιν καὶ ἀσήμαντά τινα ὀρθογραφικὰ λάθη.

CODEX BRUXELLENSIS 11270 - 75
(= Omont 89), ff. 68r - 74v

f. 68r Προσφώνημα εἰς τὸν θειότατον καὶ παναγιώτατόν μου δεσπότην καὶ κύριον Βησσαρίω, τὸν αἰδεσιμώτατον καρδηνάειν τῶν Τοῦσκλων καὶ πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, Μιχαήλου
4 Ἀποστόλη τοῦ Βυζαντίου. |

f. 69r Τάχαθὰ τῶν ἔργων, θειότατε καρδηνάειν, μεγάλης δεῖται τῆς εὐφημίας, πολλῶν τε ἄλλων ἔνεκα λογισμῶν καὶ μάλισθ' οὐ τοῖς ἔσομένοις παραδείγματα γίνονται. Σοῦ δ' αὐτοῦ τῶν τοιούτων πολλὰ μὲν ἔχοντος ἀγαθῶν, οὐκ ὀλίγα δὲ δοσιμέτρα προστιθεμένου, εἴ τις ἂν ἐφ' αὐτὰ σιγῇ παραδούς, εἴη ἂν περὶ τὰ μέγιστα ἐπταικῶς. Ἰν' οὖν
10 καὶ αὐτὸς μὴ τοιοῦτός τις ἐκὼν εἶναι φανεῖν, λόγοις καὶ ταῦτα συνεζικῶς, ὧν οὐδεὶς εὖ ἤκων φρονήσεως ἄλλο ἂν τῶν ἐν ἀνθρώποις τιμῶν, οἷς ἔργον τῇ σφετέρᾳ χρῆσθαι δυνάμει, ἐν τε τῶν προσώπων τοῖς σεμνοτέροις κἂν τῶν πραγμάτων τοῖς ἀναγκαίοις, ὀλίγοις δὲ ἡμῖν τῶν ὧν ἐγχειρητέον ἐς δύναμιν, διτι μηδὲ τούτοις οὐαί γε ἱκανοῖς, τ' ἄλλα

κουφίσαντα κλπ. » (βλ. Noiret, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 80. Περὶ αὐτόθι, σ. 78 τὴν ὑπ' ἀριθ. 60 ἐπιστολήν, γραφείσαν κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον, ἐν ἣ καὶ πάλιν περὶ τῶν κατὰ τὸ ταξίδιον κακουχιῶν). Ἐκ τούτων συνάγεται ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ ταξιδίου. Ἐκ τοῦ δευτέρου ταξιδίου τοῦ ἄλλωστε, ὁ Ἀποστόλης ἐπέστρεψεν ἐξ Ἰταλίας ἄνευ χρημάτων (= « δωρεῶν »), ἐφ' ᾧ παραπονεῖται ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 84 πρὸς Κυρῖνον ἐπιστολῇ (τέλος 1468 - Ἰούλιος 1469), λέγων : « Γοθὶ οὐκ ἐπίνομαι αἰθῆς, καὶ γε ἐξ Ἰταλίας ἐπανελθὼν... » (βλ. Noiret, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 104 - 105).

Εἰς ἐπίρρωσιν τούτων δύναται νὰ προστεθῇ καὶ ἡ ἀκόλουθος παρατήρησις : Ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 85, πρὸς Φραγκούλιόν τινα, ἐπιστολῇ, λόγου γινόμενου περὶ ρητόρων, ἐγκωμιαστικῶν προσφωνήσεων κλπ., ὁ Ἀποστόλης εὐρίσκει εὐκαιρον νὰ προσθέσῃ : « καὶ γὰρ καὶ αὐτὸς [= ὁ Ἀποστόλης], εἰ μὴ φορτικὸν παρατίθεσθαι τοῖς σπουδαίοις καὶ ἐμαυτὸν, προσφώνησα μὲν ποιμενάρχας καὶ βασιλεῖς, εἶμι δ' ἐγκωμιάσας δεσπότης καὶ ἡγεμόνας » (βλ. Noiret, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 105). Νομίζω ὅτι διὰ τῆς φράσεως « προσφώνησα... ποιμενάρχας » ὁ Ἀποστόλης ὑπαινίσσεται τὸ παρὸν πρὸς τὸν Βησσαρίωνα προσφώνημα, τὸ ὁποῖον κατὰ ταῦτα πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι εἶχεν ἤδη γραφῆ κατὰ τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς τῆς ἐν λόγῳ ἐπιστολῆς (τέλος 1468 - Ἰούλιος 1469).

15 καὶ πλείω τοῖς βουλομένοις ἀφεῖσιν, οἳ σοφίας ὄντες τῶν εὖ ἠκόντων
 καὶ λόγων, ἐμοῦ πολὺ τοι κάλλιον ὑμνήσειαν ἄν, ἐγγὺς δ' οὐκ ἄν,
 f. 69v οἷμαι, γένοιντο τῆς ἀξίας. Καὶ γὰρ τῶν ἀτοπωτάτων ἄν εἶη, εἰ γένη
 μὲν τόσα καὶ τόσα βαρβαρικά, πρότερόν τε καὶ καθ' ἡμᾶς, σχεδὸν
 νικῶντα τὸν ἀριθμὸν, τοὺς δ' ἄξιον λόγου πεποιηκότας οὐ μετρίως
 20 ἐκόσμει λόγοις τε καὶ ἀγάλμασιν, ἡμεῖς δέ σε τοιοῦτον εἶναι καὶ θελή-
 σαντα καὶ μαθόντα, οἷον πᾶσαι μὲν πόλεις, πάντα δὲ ἔθνη τῶν ἐν
 σφίσι τε αὐτοῖς πραγμάτων προστάτην ἔχειν δι' εὐχῆς ἄν ἐποιοῦντο
 καὶ ἀντὶ πάντων ἠλλάξαντο, μηδὲ λόγοις γοῦν ἐγκωμίων ὑμνήσομεν,
 καὶ ταῦθ' Ἑλληγες ὄντες καὶ τὴν ἀχαριστίαν κακίζοντες. Ταῦτά τοι
 25 καὶ τολμητέον, ὡς ἔφην, ὀλίγα τῶν σῶν καὶ ἀποδοτέον, εἰ καὶ μὴ
 προσήκουσαν ἀμοιβὴν τῷ γε ἡμῖν πολλῶν ὑπάρξαντι ἀγαθῶν. Πολλῶν
 δὲ ὄντων, ἅ τις ἄν εἰπεῖν ἔχοι σέ τε κοσμοῦντα τὸν κεκτημένον καὶ
 τοῖς ἐπαινεῖν ἡρημένοις οὐκ ἀγενεῖς παρέχοντα ὑποθέσεις, ἐν τι μεῖζον
 f. 70r πάντων καὶ πρῶτον, ἢ ἀρετῆ, ἧς τετραχῆ ταύτης διη|ρημένης, ὡς δὴ λά
 30 γε πᾶσι τοῖς μετιοῦσι τὰ φιλοσόφων, ἐν οὐδέν ἐστι ταύτης, οὐδ' οὐκ ἄν
 αὐτὸς ἐς ἄκρον μετέσχηκας. Αὐτίκα γε μὴν τοσοῦτον μέτεστί σοι φρο-
 νήσεως, ὥστ' οὐ μόνον τοὺς περὶ ὄντινοῦν τῶν ἄκρων ἀρχιερέων λο-
 γάδας, ὅτι μὴ καὶ τούτους αὐτούς, δυνάμει τε φύσεως καὶ ταχυτῆτι
 μελέτης πεπεικότα φανῆναι ἐν τῶν καιρῶν καὶ ταῦτα τοῖς χρήζουσιν
 35 ἀνδρὸς σοφίας καὶ ἀρετῆς καὶ φρονήσεως, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὅποι γῆς ἢ
 θαλάττης ἡγεμόνας ἀφίκου. Τὸν μὲν τῆς Νεαπόλεως ἡγεμόνα καὶ Γοι-
 θαλάνων ἀπάντων, ἄνδρα παντοίοις ἀρετῶν εἶδεσιν ἐστεμμένον, τοσοῦ-
 τον κατειργάσω τῇ πειθοῖ σου τῶν λόγων καὶ σοφίᾳ καὶ ἀρετῇ, ὥστ'
 οὐχ ὅπως τὰς κλεῖς τῆς μεγίστης τε καὶ καλλίστης τῶν ἐν Ἰαπυγίᾳ
 40 πόλεων ταῖν θείαιν σου παραδοῦναι χεροῖν, ἀλλὰ καὶ τῶν ὅποι τῆς
 ἀρχῆς ἐπέβης αὐτοῦ, καλλίστων τε καὶ μεγίστων καὶ τιμιωτάτων τοῖς
 πλείστοις. ἔῷ λέγειν, βραχυτῆτα τῷ λόγῳ ἐπαγγελιάμενος, ὄσας, καὶ
 f. 70v μόνον | ὀφθαίς, βασιλέων στάσεις καὶ διχονοίας διέλυσας, ἐν τε Παιο-
 νίᾳ καὶ Ἰταλίᾳ φημί καὶ τῇ μεγίστῃ πόλει τῶν Γερμανῶν· οὐδ' ἤ
 45 πολλὰ μὲν σοι γένη συνεγένετο φιλοσόφων, πολλὰ δὲ ῥητόρων, οὐκ
 ὀλίγα δὲ ἡγεμόνων, καὶ τούτων ἔμπλεω οἱ πλείους αὐτῶν σοφίας καὶ
 ἀρετῆς καὶ φρονήσεως, ὄση τε πρᾶξιν οἶδε καὶ ὄση θεωρίαν τιμᾶν.
 Τούτους δὴ οὖν πάντας τοσοῦτον ἐπέδησας τῇ τῶν σῶν ἴσχυι λόγων,
 ὥστε πατρίδων καὶ ἀρχῶν καὶ τάφων καὶ ἱερῶν καὶ τῶν ἐν οἴκοις
 50 πάντων γερῶν ἐδικαίωσαν ἀποσιῆναι καὶ συνεῖναι σοι ἔσασί. Οὕτω
 τοι μεγίστη φρόνησις τῇ χρυσῇ σου κεφαλῇ καὶ στήθεσιν ἐπανθεῖ καὶ
 λόγους ἐκ τῶν χειλέων σου ῥεῖς, ἀγάλματα τῆς πειθοῦς καὶ νέκταρος

ἡδύους, τοῦ πόματος τῶν θεῶν. Εἰ δὲ καὶ δυοῖν τοῦτοιον ὄντιον, κτᾶ-
 σθαί τε φυλάττειν τὰ πράγματα, εἰ τῷ θάτερον περιγένοιτο, πᾶσιν ὡς
 55 εἰκὸς εἶναι μέγα δοκεῖ, παρείσθω μοι, τό γε νῦν ἔχον, εἰμαρμένη καὶ
 f. 71r τύχη καὶ τούτων γε τὸ ἀσπλάγμητον. Τὰ γὰρ ἐκ τούτων εἶναι δοκοῦν-
 τα τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ἐναντίων ἐμοὶ δοκεῖν χωρὶς τινῶν αἰτίων
 μὴ γίνεσθαι διφοῦν, εἰ τῷ ξυνηλθῆτην ἑκατέρω τῷ πράγματε, ὥσπερ
 σοι γ' αὐτῷ τῷ ψυχῇ καὶ σῶμα καὶ πάντα πάντων ἀρίστω, ἡλίκον
 60 ἂν τις ἐς φρονήσεως λόγον ἠγήσασαιτο. Ἄλλὰ γε μὴν τῶν καλλίστων τὴν
 σοφίαν μὴ εἶναι, οὐδὲ τοὺς βαρβάρους ἂν οἶμαι ἀπαξιοῦν, ὅτι μὴ καὶ
 φαίην αὐτὴν τε καὶ τοὺς ἔχοντας τεθηπέναι. Οὐκ ἂν δέ τῷ γένοιτ' ἂν
 μὴ φρονίμῳ γε ὄντι· ἢ γὰρ φρόνησις καὶ σοφία, τῷ θεῷ πράγματε
 τούτῳ, ἀδελφῷ τέ ἐστιν ἀριδῆλως καὶ ἀλλήλοιον ουστατικῶ, ὥσπερ
 65 ἀμέλει θατέρου μὴ ὄντος τὸ ἕτερον οὐ συνίσταται· εἰ γὰρ τις μὴ φρό-
 νιμος, οὐ σοφός, καὶ εἰ μὴ σοφός τις, οὐδὲ φρόνιμος. Ὅτι τοίνυν
 σοφίας γε μέτεσι καὶ φρονήσεως δῆπουθεν, τοῦτο δ' οὐ σὸν καὶ ξύμ-
 φυτον καὶ δμέστιον, γῆ τε καὶ θάλαττα μαρτυρεῖ. Οἶδε ταῦτα Φλω-
 f. 71v ρεντία καὶ Ῥώμη καὶ τὸ Βυζάντιον, οἶδεν Ἄσια τε καὶ Ἑδρωπῆ | καὶ
 70 τὰ ταύταιν ἑκατέραιν ἑκάτερα γειννιάζοντα. Πῶς γὰρ, οἷ σέ τε καὶ
 τῶν σῶν τὰ κάλλιστα ἔχοντες ἀνὰ στόμα, κἂν τοῖς βιβλίοις μετιόντες
 δῶσαι, μὴ παύειν οὐκ εὐφημοῦντες ἀνέχονται, ὅσα γε ἐς δύναμιν
 τὴν σφετέραν. Ἐγὼ, μὰ τὸν θεοεικελον Βησσαρίω μοι, καὶ βαρβάρους
 τῶν τὰ σὰ μετιόντων ἀκούοντας θαυμάζειν εἶδον αὐτὰ πολλάκις καὶ
 75 σέ πρὸ τελευτῆς μακαρίζοντας· φιλεῖ γὰρ ἀνδρὸς ἀρετῆ τοὺς καὶ
 ὀπωσοῦν εἰδότας ὅ,τι ἐστιν εὐφημεῖν αὐτὴν ἀναγκάζειν ὡς τὰ πολλὰ
 καὶ ζηλοῦν κατὰ δύναμιν. Ἀνδρείας δὲ πέρι τοσαῦτα ἂν εἰπεῖν εἶχο-
 μεν καὶ τῶν λοιπῶν ἀρετῶν, ὅσα τε φύλλα ὄρη ἐν ελαρινῇ, ἀλλ' οὔτε
 σοι ταῦτα κόσμος εἰ λέγοιτο πρὸς ἡμῶν, πόθεν, πολλοῦ γε καὶ δεῖ,
 80 οὔτ' αὖ πάλιν ζημίαι, εἰ μὴ λέγοιτο, γένοιτο. Τὸ γὰρ φύσει καλὸν αὐτὸ
 κοσμοῦν ἑαυτὸ, οὐ τῶν ἐπαινοῖν δεῖται τῶν θύραθεν, οὐδὲ γὰρ παρὰ
 f. 72r τούτους ἐπαινετόν, ἀλλὰ τοιοῦτον παρ' ἑαυτό. Ἄλλωσθ', ὅπου μία
 τῶν ἀρετῶν, ἐκεῖ συντρέχουσι ἀπασαι, ὡς μηδαμῶς ἐσχίσθαι ἀλλή-
 λων, ἀλλ' ἠνωσθαι καὶ συνδεδέσθαι καὶ ὥσπερ πάσας μίαν ἐγνώσθαι
 85 τοῖς ἅπασι, δῆλα δὲ καὶ τῇ πείρῃ τῇ μεγίστῃ τῶν διδασκάλων. Τὸν
 γὰρ μετέχοντα μὲν ἐς ἄκρον φρονήσεως, χρημάτων δὲ ἢ γενόμενον
 ἦτις ἢ τινος ἄλλου τῶν μὴ καλῶν, ἀδικόν τι τὸν πέλας ποιήσῃ ἐπι-
 χειρήσαντα, ἢ πρεσβυτέρα τῶν ἀρετῶν ἐκείνου τῆς κεφαλῆς ὑπερκα-
 θημένη οὐκ εἴτ' τὴν ἄλογον ἐκείνην ἐπιθυμίαν πληρώσειν, ἀλλ' ἀναχαι-
 90 τίζουσα πᾶσαν ἄτοπον δρεξίν ἄγει βίῃ πρὸς θάτερα· καὶ ὅς αὖ πάλιν

μέτρα δικαιοσύνης ἐπίσταται οὐδέν τι τῶν ἀτόπων οὐτ' εἶποι, οὐθ' ἐκὼν εἶναι ποιήσοιτο.

- Ταῦτ' ἄρα τοσαῦτ' εἰπόντι περὶ φρονήσεως, ἔδοξέ μοι δεῖν εἶναι
- f. 72v τὰς ἄλλας παραδραμεῖν, χαίροντί τε βραχυλογία, καὶ οἷς οὐ | πολλοῖς
95 οὔσι, πολλὰ ἂν τις δύναίτο ξυνιδεῖν· ἀλλὰ μὴν ἐνὸς ὄντος τοῦ λόγου, φιλοσοφώτατε κύριε, ὥπερ ἄνθρωπος διαφέρει θηρίου, τ' ἄλλα ἢ ζῶων μηδὲν καθάπαξ διενεγκῶν, τοσαύτην ἐποιήσω πρόνοιαν περὶ τούτου, ὅσην οὐκ ἂν τις οἴηθείη τῶν ἐφ' ἡμῖν. Οἱ γὰρ τῷ γένει τῶν Ἑλλήνων ἀνδραποδισμοὶ γεγονότες, κἄθ' οὕτως ἐπάλληλοι καὶ συχνοί, οὐχ
100 ὅσον τοὺς λόγους γενομένους ἐλάτιους, ἀλλὰ καὶ πάντας καταρῥυέντας ἀνέπειθον προσδοκᾶν. Σὺ δὲ τούτους κρεῖττον ἢ κατ' ἐλπίδας παρεσκευάσας ἀναθήλαι τοιαῦτα μουσεῖα τοῖς ἐρασταῖς τῶν λόγων πολλὰ
105 γὰρ ἐν Ἰταλίᾳ τῇ καλλίστῃ καὶ ἀηττήτῳ τῶν πόλεων ὑπερφέρουσαι κάλλει καὶ μεγέθει τῶν ἄλλων διδασκάλων νῦν εὐμοιροῦσι πολλῶν
- f. 73r τε | καὶ ἀγαθῶν, οὐκ ἄνευ προνοίας τῆς παρὰ σοῦ. "Ὅθεν ἰδεῖν ἔστιν ἤδη πολλοὺς μὲν Ἑλληνας ἰταλίζοντας, πολλοὺς δὲ Ἰταλοὺς ἐλληνίζοντας, ἑκατέρους ἀρίστους ἐφ' ἑκατέραιν ταῖν γλώτταιν, οἷ σε καὶ ὕμνου-
110 σι τοῖς λόγοις καὶ ἐπαινοῦσι τοῖς ἐγκωμίσι, κἂν ταῖς σφῶν αὐτῶν σφουδαίαις τὸ σὸν οὐκ ἄπειν δνομα. Οἱ μὲν γὰρ τὴν ἀληθῆ σου σοφίαν ὑπόθεσιν τίθενται, οἱ δὲ τὴν ἀρίστην σου φρόνησιν λόγοις ἐπιστήμης ἐλέγχουσιν εἶναι πολὺ καλλίω τῆς Παλαμήδους καὶ Νέστορος· ἔτεροι δὲ τὴν τῆς ἀληθείας τιμὴν καὶ τοῦ δικαίου τὸν γνώμονα κατα-
115 λέγουσιν· ἄλλοι δ' αὖ πάλιν τὸ ἰσαρὸν καὶ κόσμιον καὶ φιλόανθρωπον, εἶ γε μὴν τὸ ἐλευθέριον τῆς ψυχῆς καὶ τοῖς χρίζουσι τὴν ἐπάρκειαν· ἄλλοι τε ἄλλα πολλὰ τε καὶ ἀγαθὰ, τὴν τε μετὰ κάλλους φημί τοῦ σώματος συμμετρίαν καὶ τὴν ἐπανθοῦσαν τῷ προσώπῳ σου χάριν,
119 ὥστε τὴν ἐξωθεν εἶναι τῆς ἐνδοθεν ἄγγελον, ἧς οὐχ ὅτι γε ἄνθρω-
f. 73v πος, | ἀλλὰ καὶ θεὸς ἀλοῖη θυμούμενος. Ἐγὼ, μὰ τοὺς λόγους καὶ τὴν ἱεράν σου ψυχὴν, ὅτε τὸ θεοειδέστατον ἐσεῖδόν σου πρόσωπον καὶ τῶν σῶν μελισταγῶν ἀκηκόειν ῥημάτων, οὐχ ὅσα μοι μόνον καθ' ὄδον ξυνέβη δεινὰ θᾶπτον ἀπεβαλόμην ἢ λόγος, ἀλλὰ καὶ χάριτος ὅσης ἐπληρώθην καὶ ἡδονῆς, ὥσπερ ἂν εἰ παρῆν οὐρανῷ καὶ θεῷ παρῆσθην καὶ
125 συνωμίλουν.

Τοῦτο δὴ οὖν τὸ χρῆμα τῶν λόγων καὶ μέχρι νήσαν προῦβη τῶν ἐλληνίδων καὶ προβήσεται, ἦν θεὸς θέλη, σοῦ τῶν πραγμάτων ἐρῶ-μένως ἡμμένον καὶ αὐτῶν χωρούντων σοι κατὰ βούλησιν, ἃ σοι μείζω

τὴν δόξαν ἐς τὸν ἐσόμενον σώσει ἢ ὅσαι σοι πόνοις ἄλλαι κατώρθωνται
 130 ἀρεταί, εἴπερ ἐκεῖναι μὲν μὴ συγγραφέων τυχοῦσαι, τῷ χρόνῳ κεκρύ-
 φονται. Τοῦτο δὲ ἀπαθανατίζει τὴν μνήμην, παιδὸς δεχομένου ταύτην
 f. 74r παρὰ πατρός. Καὶ μὲν δὴ τὰς τῶν παλαιῶν ἐκείνων | καὶ μακαρίων
 βίβλους ἀνδρῶν, τὰς μὲν ὅποι γῆς τῷ χρόνῳ κρυβεῖσας, τὰς δ' ἡμι-
 βρώτους σησι καὶ κόνεσι γεγομένας, πόνοις οὐκ ὀλίγοις ἀνακαινίζειν
 135 καὶ ἀναλώμασι, τοῖς τε βουλομένοις ἐκγράφειν μεταδιδόναι, καὶ γε
 αὐτοὺς μελετᾶν αὐτάς κατὰ δύναμιν, τίνος οὐκ ἂν μῶμον ψυχὴν εἰς
 ἐπαινον μεταβάλλοι καὶ δόξαν τὴν σὴν; Ἐὼ τανῦν λέγειν, ὡς αἱ τῶν
 πατέρων τουτωνὶ τῶν βιβλῶν ψυχαί, γαννύμεναι σου τῆ περὶ αὐτοὺς
 καὶ τοὺς ζῶντας τοσαύτη κηδεμονίᾳ, πᾶν ὅ,τι σοι κάλλιστον ἐξαιτοῦσι
 140 τὸ θεῖον· βίβλον ἄλυπον τῆδε καὶ μήμιστον σὺν ὑγείᾳ καὶ εὐεξίᾳ, κάκει
 τὴν μετὰ τῶν πρώτων ἀνδρῶν ἐκείνων ἀγήρω καὶ μακαρίαν ζωὴν.
 Ἐῖρηται καὶ ἡμῖν τουτὶ τὸ προστάλημα, κάλλιστε ἀνδρῶν ἀπάντων
 καὶ γενναιοτάτε δέσποτα, τῶν μὲν πολλῶν σου καὶ μεγάλων πρὸς ἡμᾶς
 144 εὐεργετημάτων οὐδ' ὀπωσιτοῦν προσήκουσα ἀμοιβή, σημεῖον δὲ τῆς
 f. 74v εὐνοίας καὶ ὅν ἔχομεν ἔρωτα πρὸς τὰ σά. Σὺ δ' εὐμενῶς αὐτὸ δεξά-
 μενος καὶ χάριν ἡμῖν σχολῆς, ἐρῶμενέστερον ἂν χωρήσειν καὶ πρὸς
 τὸν μέγιστον ἀγῶνα ταχέως παρακαλέσεις.

78 Cf. Hom. B 468 - 471

15 καὶ πλείω supra lineam || 34 καὶ ταῦτα supra lineam || 35 post γῆς
 scriptum erat καί, quod postea cancellatum est || ἡ supra lineam || 41 τε
 supra lineam || 44 φημί supra lineam || 46 οἱ πλείους αὐτῶν supra lineam ||
 47 οἷδε supra lineam || 49 καὶ τῶν καὶ ἰερῶν supra lineam || 53 καὶ supra
 lineam || 66 τις supra lineam || 69 τὸ supra lineam || 74 τὰ σά supra li-
 neam || post εἶδον scriptum erat τὰ σά, quod postea cancellatum est ||
 αὐτὰ supra lineam || 76 σὲ supra lineam || post καὶ scriptum erat μακαρίων-
 (τας), quod postea cancellatum est || 111 σου supra lineam || 119 ἀνθρω-
 πος infra lineam || 123 χάριτος ex χάρις || post χάριτος scriptum erat ἐνε-
 σκηψε, quod postea cancellatum est || 124 post παρῆν scriptum erat δλύμωρ,
 quod postea cancellatum est || οὐρανῷ supra lineam || 135 γε αὐτοῖς supra
 lineam || 138 σου supra lineam || 139 καὶ τοὺς ζῶντας additum in margine ||
 σοι supra lineam || 140 καὶ εὐεξία supra lineam || 145 pro ὅν ἔχομεν ἔρωτα
 debebat esse οὐ ἔχομεν ἔρωτος || αὐτὸ supra lineam || αἱ ante δεξάμενος || δεξά-
 μενος ex δεξάμε- || 146 χωρήσειν ex χωρήσαι || 147 ταχέως supra lineam.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Στ. 36-40: «*Νεαπόλεως ήγεμόνα - παραδοῦναι χειροῖν*». Πρόκειται βεβαίως περί τοῦ βασιλέως τῆς Ἀραγῶνος καὶ Νεαπόλεως Ἀλφόνσου Ε', τὸν ὁποῖον ἐπεσκέφθη ὁ Βησσαρίων, κατ' ἐντολὴν τοῦ πάπα Καλλίστου Γ' (1455-1458), διὰ νὰ ζητήσῃ τὴν συμμετοχὴν του εἰς τὴν μελετώμενην σταυροφορίαν κατὰ τῶν Τούρκων. (Βλ. H. Vast, *Le cardinal Bessarion, étude sur la chrétienté et la renaissance vers le milieu du XVe siècle*, Παρίσιοι 1878, σσ. 222-223 καὶ L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, τόμ. 1, Paderborn 1923, σσ. 279-280). Γνωρίζομεν ὅτι ὁ Βησσαρίων ἐγένετο εὐμενῶς δεκτὸς ὑπὸ τοῦ Ἀλφόνσου, ἀλλὰ τὸ ὅτι τοῦ παρεδόθησαν, συμβολικῶς βεβαίως, αἱ κλεῖδες «*τῆς μεγίστης τε καὶ καλλίστης τῶν ἐν Ἰαπυγία πόλεων*», τουτέστι τῆς Νεαπόλεως, εἶναι λεπτομέρεια τὴν ὁποῖαν δὲν ἐγνωρίζομεν ἀλλαχόθεν.

Στ. 43-44: «*βασιλέων στάσεις καὶ διχονοίας διέλυσας - πόλει τῶν Γερμανῶν*». Ἐνταῦθα ὁ συγγραφεὺς ὑπαινίσσεται τὴν εἰς Γερμανίαν ἀποστολὴν τοῦ Βησσαρίωνος (1459-1461), σκοπὸς τῆς ὁποίας ἦτο ἡ ἐξασφάλισις τῆς συμπράξεως τῶν Γερμανῶν ἡγεμόνων εἰς τὴν ἐν τῷ συνεδρίῳ τῆς Μαντούης (1459) ὑπὸ τοῦ πάπα Πίου Β' (1458-1464) κηρυχθεῖσαν σταυροφορίαν. Αἱ μεταξὺ τῶν ἡγεμόνων τούτων ὁμοῦς διαμάχαι ἠνάγκασαν τὸν Βησσαρίωνα νὰ καταναλώσῃ τὴν δραστηριότητα καὶ τὸν χρόνον του εἰς συμφιλιοτικὰς προσπαθείας, αἱ ὁποῖαι, παρὰ τὰ ἐνταῦθα λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλη, ὑπῆρξαν ἤκιστα καρποφόροι. Τὸ μόνον τὸ ὁποῖον ἐπετεύχθη ἦτο ὅτι ἐν Βιέννῃ, «*τῇ μεγίστῃ πόλει τῶν Γερμανῶν*», ὁ Βησσαρίων συναφίλωσε τὸν αὐτοκράτορα Φρειδερίκον Γ' μετὰ τοῦ βασιλέως τῆς Οὐγγαρίας Ματθαίου Κορβίνου. (Περὶ τῆς ἀποστολῆς ταύτης τοῦ Βησσαρίωνος βλ. Vast, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 242-254 καὶ Mohler, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 292-303).

Στ. 102-111: «*τοιαῦτα μουσεῖα - οὐκ ἄπεστιν ὄνομα*». Τὴν ἐνδιαφέρουσαν ταύτην πληροφορίαν περὶ ἰδρύσεως «*μουσείων*» [= σχολείων] ὑπὸ τοῦ Βησσαρίωνος πολλαχοῦ τῆς Ἰταλίας, εἰς τὰ ὁποῖα ἔδει δάσκειτο ἡ ἑλληνικὴ, διὰ πρώτην φορὰν συναντῶμεν ἐνταῦθα.

Στ. 120-125. «*ἐγώ, μὰ τοὺς λόγους - παρέστην καὶ συνωμείδων*». Βλ. ἄνωτέρω, σ. 130 καὶ σημ. 2.

Στ. 126-131: «*τοῦτο δὴ οὖν τὸ χρέμα - τῷ χρόνῳ κακρῦφεται*».

Ἡ φράσις αὕτη πιστεύω ὅτι ἀποτελεῖ ἕμμεσον ἔκκλησιν τοῦ Ἀποστόλη πρὸς τὸν καρδινάλιον, ὅπως οὗτος χορηγήσῃ τὰ οἰκονομικὰ μέσα πρὸς ἴδρυσιν ἑλληνικοῦ σχολείου ἐν Κρήτῃ. Τοῦτο ἦτο ὄνειρον τοῦ Ἀποστόλη καὶ θέμα εἰς τὸ ὁποῖον μετὰ φορτικότητος ἐπανέρχεται εἰς τὰς πρὸς τὸν Βησσαρίωνα ἐπιστολάς του. (Βλ. τὴν ὑπ' ἀριθ. 26 ἐπιστολὴν ἐν *Legrand, Bibliographie Hellénique... XVe et XVIe siècles*, τόμ. 2, Παρίσιοι 1885, σ. 248, τὴν ὑπ' ἀριθ. 28, αὐτόθι, σ. 249, τὴν ὑπ' ἀριθ. 29, αὐτόθι, σ. 250).

Στ. 132-141 : « Καὶ μὲν δὴ τὰς τῶν παλαιῶν – μακαρίαν ζωὴν ».

Ὁ συγγραφεὺς ἐνταῦθα ἀναφέρεται εἰς τὸ ἔργον τοῦ Βησσαρίωνος ὡς συλλέκτου ἑλληνικῶν χειρογράφων. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁ Βησσαρίων ἐμίσησεν ἐπιτελεῖον ὄλον καλλιγράφων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξέχουσαν θέσιν κατεῖχεν ὁ Ἀποστόλης, καὶ πρακτόρων, περιοδευόντων ἀνά τὰς βιβλιοθήκας τῆς Ἀνατολῆς πρὸς ἀγορὰν βιβλίων. Βλ. *Mohler, ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 408-415. Περὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βησσαρίωνος βλ. *H. Oumont, Inventaire des manuscrits grecs et latins donnés à Saint Marc de Venise par le cardinal Bessarion (1468)*, « *Revue des Bibliothèques* », 4 (1894), σσ. 129-187. Περὶ τοῦ Ἀποστόλη ὡς κωδικογράφου εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Βησσαρίωνος βλ. *Σπ. Λάμπρου, Ἀνάκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ Βησσαρίωνος*, « *Νέος Ἑλληνομνήμων* », 6 (1909), σσ. 393-398 καὶ *M. Wittek, Pour une étude du scriptorium de Michel Apostolès et consorts*, « *Scriptorium* », 7 (1953), σσ. 290-297.

Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ